

ANMELDELSER

Ruth Andersen: *Den rapmundede muse. Ti års danmarkshistorie i skillingsviser fra Matthias Seests bogtrykkeri*. Odense Universitetsforlag 1995. 560 s. ill.

I 1805 blev al udråben og syngen på gaderne med viser, bøger, almanakker og fortællinger forbudt i København. Gadevisens kritikere, hvoraf mange var præster, havde vundet en sejr over den rapmundede muse, dvs. den mundtlige massekommunikation som inddrog alle inden for hørevidde, uanset social status, og delagtiggjorde dem i dagens aktuelle forbrydelse eller det sidste tragiske selvmord. Visehandelen rykkede for en tid indendøre, og det blev mere risikabelt at være visekælling eller kolportør; men stoppe produktionen af skillingsviser kunne forbuddet ikke. Ruth Andersen dokumenterer med *Den rapmundede muse*, hvorledes gadevisen var en del af nyhedsformidlingen, meningsdannelsen og historieskrivningen i bysamfundet i begyndelsen af 1800-tallet.

Læsere af *Fund og Forskning* har allerede haft lejlighed til at stifte bekendtskab med Matthias Seests viseproduktion i Ruth Andersens artikel i *Fund og Forskning* 33, 1994, s. 101-117. Men nu er bogen der, og den lever op til de forventninger, som artiklen vakte.

Det er lykkedes Ruth Andersen at samle et materiale på ikke mindre end 306 forskellige visetryk, som udgik fra Matthias Seests bogtrykkeri mellem 1800 og 1809. Af disse er 224 nyhedsviser, og det er først og fremmest via dem, vi får indblik i arbejdet på et lille bogtrykkeri i København, og hvad der var godt stof, når der skulle trykkes med hurtig omsætning for øje. Gennem præsentationen af hovedpersonen Matthias Seest får vi ydermere et levende indtryk af vilkårene for bogtrykkeri i brydningstiden omkring 1800 – både før og efter indskrænkningen i trykkefriheden 1799.

Matthias Seest blev udlært hos brødrene Thiele i 1782. Læremesterens virksomhed hørte fra indførelsen af trykkefriheden i 1770 til blandt de største producenter af billeder og satirer i København, så

markedet for det folkelige bogtryk, dets genrer, krav og gevinster, har ikke været Seest ukendt i lærlingetiden. Men det var ikke enkeltblads-tryk og viseark, som prægede hans virksomhed, da han selv ti år senere etablerede sig som bogtrykker i 1792. Seest havde større ambitioner, og de blev indfriet i 1790'erne, hvor han trykte bøger for tidens førende forfattere og intellektuelle som P. F. Suhm, J. C. Tode og K. L. Rahbek.

Samtidig blev han bogtrykker for tidens skarpe satire og politiske debat. Seest lagde trykkeri til historiske politiske skrifter af N. D. Riegels, trykte M. G. Birckners *Om Trykkefriheden og dens Love* 1797, og havde derefter lod og del i udsendelsen af pamfletter af Hans Holm og Malthe Conrad Bruun – tryksager, som medvirkede til at begge blev landsforvist for skrivefrækhed. Matthias Seest var blevet en kontroversiel bogtrykker, og da trykkefriheden blev stækket i 1799, kunne han være sikker på politimesterens fulde bevågenhed, hvis han fortsatte den politiske linie. Det gjorde han ikke, og vejen tilbage til parnasset var heller ikke åben længere. I stedet trykte han viser, mange viser, i samarbejde med visemageren Johan Christian Brestrup.

Brestrup er Ruth Andersens anden hovedperson. Han var håndværkersøn fra Horsens, og han tog teologisk embedseksamen, men fik aldrig embede på grund af et velbegrundet ry for drikkeri. Forsøget på social opstigen mislykkedes, og i stedet overlevede han uden for rangklasserne som huspoet hos Matthias Seest og underskrev sig som evighedsstudent – stud. theol. I forbindelse med det store opsving i efterspørgslen på nyhedsviser, som fulgte efter Slaget på Reden i april 1801, flyttede han ind på trykkeriet, fik kost, logi og lommepenge mod at fodre trykpressen med versefødder. Resultatet af dette specielle samarbejde mellem Seest og Brestrup er grundstammen i *Den rapmundede Muse*.

Gennemgangen af den overleverede produktion er kronologisk opbygget. Vi følger begivenhedernes hastige strøm i byens liv, således som de er aflejret i poesien fra Brestrup og hans medarbejdere.

Ballon-opstigning fra Kastellet var et tilløbsstykke – succes eller fiasko. Flyvning var godt stof, og viserne giver indblik i samtidens forventninger til fremtidens luftrejsere og luftmaskiner: „Og man der med Skud paa Skud/ Sender fra Ballonen ud,/ Bomber og Granater.“

Læseren bliver ført rundt i København, og enkelte gange helt ud på Amager, hvis mordet derude var tilstrækkeligt makabert. Gadevisernes geografi strakte sig fra tugthuset på Christianshavn, hvor et flugtforsøg altid var en vise værd, til Frederiks Hospital med dets fødselsstiftelse,

og alt hvad dertil hørte af viser om fødsler i dølgsmål. Videre gik det gennem det indre Københavns kælderanseboder og maskerader: „Hvor Piger og Ammer/ Og deres Madammer/ Omtrippe så let;/ Hvor Tjener som Herre/ Og Herren som Tjener/ Sig faae med hinanden/ En rask Menuet.“ Efter en tur i Kongens Have mødte man ved bygrænsen ulykkerne og selvmordene i voldgravene. Uden for byen var interessen enten samlet om Dyrehavsbakken og kilderejser eller om retterstedet, hvor forbryderne led deres „skræksomme Død“.

Forbrydelse og straf, kærlighed og død var de uopslidelige hovedtemaer. Enhver opsigtsvækkende forbrydelse måtte afføde et digt om forbryderens skæbnetunge levned, som kulminerede i en detaljeret redegørelse for ugeringen for derefter at klinge ud i fængslet eller på retterstedet. Selvmordet var et overraskende støt tilbagevendende emne, når der ikke var et rigtigt mord at skrive om, og det fremstår i visematerialet som et nyt og voksende storbyfænomen.

Enkelte begivenheder, „sager“ og skandaler tiltrak sig særlig opmærksomhed og kunne bære produktionen af flere forskellige nyhedsviser. En makaber sag om graverkarlenes gravrøverier på Assistens Kirkegård havde således i 1804 alt det, Brestrup og Seest kunne ønske sig af gys, skandale og forbrydelse for at holde pressen i gang. Ellers var det først og fremmest krigskatastroferne i 1801 og 1807, som gav stof til salg i måneder, ja år.

Der er ikke mindre end 32 nyhedsviser bevaret fra Seests trykkeri om begivenhederne i 1801, og under læsningen af de fyldige uddrag i bogen glemmer man næsten, at slaget mundede ud i et nederlag. Patriotismen blomstrer i helhedsbeskrivelsen, og enkelte blokskibe og enheder får hver deres helteviser.

I 1807 var nyhedsviserne præget af vrede og sorg, og bombardementet var ingen nyhed i selve København, så der findes meget færre visetryk fra den katastrofe. I forhold til kongepatriotismen, som dominerede i 1801, kan man se, at en egentlig nationalfølelse om Danmark og danskerne var under udvikling i 1807. Således lød det eksempelvis i de sange Seest trykte for Livjægerkorpset „til bedste for faldne Kriegers Koner og Børn“: „Danmark! evig elskte Land!/ Vink! – og alle Mand for Mand/ For dig vil møde,/Stride og bløde:/ Vi er' tro som Guld!“

I *Den rapmundede Muse* får vi ti års Københavns historie præsenteret i perspektivet fra ét trykkeri. Produktionen fra Seest, Brestrup og dennes 'studentermehjælpere' danner en naturlig ramme om fremstillingen frem til Brestrups død i 1807. Valget af den virksomhedshisto-

riske indfaldsvinkel bliver derimod en hæmsko for de dele af fremstillingen, der falder uden for dobbeltbiografien af Seest-Brestrup og deres arbejde med nyhedsviserne. Gennemgangen af den øvrige Seestproduktion fanger ikke læseren på samme måde, og her ville en mere komparativ tilgang have været en fordel. Et udblik til andre bogtrykkeriers aktiviteter og konkurrence i begyndelsen af 1800-tallet kunne have belyst, hvorledes Seests produktion føjede sig ind eller udskilte sig fra den øvrige pressedækning. Således ved vi fra Just Matthias Thieles erindringer, at Seests læremester, J. R. Thiele, også var en aktiv producent af tryk til kolportørernes gadesalg i tiden før 1813.

I stedet får vi fra Ruth Andersen et kort, men fint rids af skillingsvisens efterfølgende historie i 1800-tallet frem til Julius Strandberg, som gav den gamle genre en renæssance ved århundredets slutning. Oven i købet får vi en selvstændig afhandling om visernes melodiforbrug, og Ruth Andersen klarlægger, hvorledes de samme melodier lød på Det kongelige Teater og på gader og stræder. Stil og udførelse adskilte sig, og i samtidens aviser klagedes over „den idelige Skrigen af hæse, halte og kobberrøde Visekællinger“, men tonerne var bl.a. af Hartmann, Schulz og Kunzen.

Med en markant undtagelse så Seests og Brestrups samtid i det hele taget mere smuds end guldkorn i viserne. Undtagelsen var K. H. Seidelin og hans avis *Politievennen*, hvor skillingsstrykkene blev taget i forsvar, efter at de i 1802 var blevet skarpt kritiseret af pastor Peter Thonboe, som i oplysningstidens ånd hævdede at 'Gadeviser og historier for Almuen' stod i vejen for udbredelsen af nyttig og lærerig læsning, og undertrykte smagen for det bedre. Seidelin erklærede sig uenig, tværtimod styrkede viserne læsningens udbredelse, og han foranledigede at et forsvar for gadeviserne, skrevet af hans medredaktør K. Hansen, blev trykt over fire numre. Megen god poesi havde oprindeligt haft status som gadeviser, skrev K. Hansen, og man mærker indflydelsen fra nye romantiske strømninger, som i de efterfølgende år skulle omdøbe gadeviser til folkeviser. Men han tog endnu et skridt og forsvarede visser uden æstetisk værdi, fordi de var „et historisk gemmested for alle de tildragelser, der i tidens løb have spændt den offentlige opmærksomhed.... Således må vi endnu ved hjælp af vore forfædres viser slutte os til meget, som vi ellers slet ikke have efterretninger om“. Det udtrykker en sjælden opmærksomhed fra samtiden om visernes kulturhistoriske værdi, og det er på samme tid en ganske præcis karakteristik af Ruth Andersens arbejde med viserne fra Matthias Seests bogtrykkeri: *Den rapmundede Muse* giver netop et spændende indtryk af 'den

offentlige opmærksomhed' i begyndelsen af guldalderens København.

Resultatet af samarbejdet mellem den forulykkede bogtrykker og den fallerede teolog skabte en kulturhistorisk guldgrube, som Ruth Andesen har haft blik for at fremdrage og delagtiggøre læseren i. De enkelte begivenheder, som tages op i gadeviserne, efterspores i trykt og utrykt materiale, og viserne åbner dermed for kultur- og socialhistoriske emner i 1800-tallets København. Ruth Andesen har både grundigt og underholdende demonstreret, hvorledes „the dust of one age is the gold of another“, og en upåagtet guldalderdigter og hans bogtrykker er kommet på plads – ikke i skønlitteraturens og digtekunstens historie – men i kulturhistorien.

Henrik Horstbøll

Nathaniel Hong: *Sparks of Resistance. The Illegal Press in German Occupied Denmark April 1940 – August 1943*. Odense Universitetsforlag 1996. XI + 308 s. Ill.

50-året for Danmarks befrielse i 1995 blev markeret med bl.a. genudgivelsen af Erik Scavenius' *Forhandlingspolitikken under besættelsen*, fra 1948, som en påmindelse om samarbejdspolitikken og om en politiker, der turde stå ved den politik, han ikke var ene om at føre i forhold til besættelsesmagten indtil august 1943. Desværre blev 50-års-jubilæet ikke også fejret med genudgivelsen af dele af den illegale presse fra samme periode, som stillede sig i opposition til samarbejdet med besættelsesmagten (kun fremkom et udvalg af flyveblade og en registrant over mærkater). Det kunne have skabt en slags balance. Faktisk var den illegale presse ikke ret synlig i 50-året for befrielsen.¹ Det er, som om det emne er tilstrækkeligt belyst, bekræftelse og gentagelser

¹ Det kongelige Bibliotek viste en udstilling af illegale tryk, men kom til at mangle sponsorer til både en større katalog og til en ny bibliografi over den illegale litteratur. Der var tilsyneladende ikke tilstrækkelig interesse for at ofre noget på sagen, selv om mange mennesker besøgte udstillingen.

er nok, og i den netop udgivne „jubilæumslitteratur“ kom der heller ikke det mindste egentligt nyt frem om undergrundspresen.

Så meget mere glædeligt er det, at en amerikaner, Nathaniel Hong, med denne amerikanske dissertation, antaget ved University of Washington School of Communications 1993 har påtaget sig at levere en undersøgelse af den illegale presses opståen og udvikling i dens mest interessante periode indtil augustoprøret 1943. Det er et arbejde, som hviler på omfattende undersøgelser i danske arkiver og samlinger. Hovedmaterialet er hentet i Det kongelige Bibliotek (Den illegale Samling og Håndskriftafdelingen) og i Rigsarkivet (Statsadvokaten for særlige Anliggender). Dansk historie er ikke forvænt med udenlandsk interesse, og slet ikke på dette niveau. Derfor melder spørgsmålet sig straks: Hvorfor har Hong valgt dette danske emne? Han giver selv forklaringen i sit forord. Gennem sine forældre, der i længere perioder boede i Danmark, lærte han dansk og gennem deltagelse i Vietnambevægelsen, ikke mindst via den amerikanske undergrundspresse, fik han interesse for „the process of a marginalized opposition engaging the larger public in a discussion of divisive issues and how persuasion and affecting popular opinion can occur outside of the dominant media institutions“ (s. X).

Afhandlingens bærende materiale består af to dele: 1) de spørgeskemaer, som i 1945 og fra 1948 blev udfyldt om en lang række illegale blade, herunder med oplysninger om deres månedlige oplag og 2) sagerne om illegal presse og anden oppositionsaktivitet spændende fra fornærmelse af tyske soldater til antityske graffiti, som de forefindes hos Statsadvokaten for særlige Anliggender. Der er for begge materialer data til stede i et sådant omfang, at de lader sig intensivt statistisk bearbejde. Afhandlingen fremlægger de statistiske resultater i et omfattende tabelmateriale og mange grafer og blokdiagrammer.

Omkring det statistisk bearbejdede materiale grupperer det mere kvalitative materiale sig, f. eks. analyser af indholdet i den illegale presse, det hele drejer sig om. De, der forventer dramatiske episoder fra den del af modstandskampen, som undergrundspresen udgjorde, vil derfor blive sørgeligt skuffet, hvis de læser denne bog. Hong beklager selv til sidst, at han ikke har fået liv og farver med fra den illegale bladmands hverdag. Jeg deler ikke den beklagelse, da der foreligger rigeligt af den type litteratur i forvejen.

For at vurdere resultaterne er det nødvendigt at se nærmere på det benyttede materiale, især det statistiske, og hvordan det er behandlet. Det må for det første bemærkes, at Hong har benyttet et overordent-

ligt stort materiale, og at der ligger en meget stor arbejdsindsats og energi i den statistiske behandling. For de illegale blades vedkommende har det været hans mål at følge deres oplagsmæssige udvikling måned for måned til august 1943, tillige at lokalisere deres produktionssted og at placere dem politisk. Da den illegale presse imidlertid har mere uorganiserede forløbere og sideaktiviteter i form af graffiti, strøsedler, løbesedler m.m., har han via anmeldelser til Statsadvokaten for særlige Anliggender statistisk bearbejdet 1172 sager af den type i samme periode. Udvalget er sket efter geografiske kriterier ud af 3219 sager om illegal kommunikation før 29. august 1943. Det er ud fra denne helhed af materiale, der aldrig før har været ført sammen, at han drager sine konklusioner.

Sagerne fra Statsadvokaten er et materiale, der er overordentligt svært at bearbejde statistisk på en meningsfuld måde, d.v.s. så det kommer til at afspejle de faktiske forhold. Det er Hong på det rene med, men han gør alligevel forsøget. Det er ikke overraskende, at antallet af sager mod kommunistisk agitation dominerer. DKP var kriminaliseret fra sommeren 1941, og der var i forvejen en mangeårig praksis i politiet med særlig årvågenhed overfor kommunistisk aktivitet. Det var en politisk prioritering. I stedet kan man spørge, om politiet lukkede øjnene overfor anden illegale kommunikation rettet mod tyskerne, hvis det blev regnet for drengestreger eller udøvet i kådhed af pæne borgeres børn. Er sagsstatistikkerne af begrænset værdi, så er det til gengæld værdifuldt med dokumentationen for de meget forskellige typer af illegal kommunikation, som dette materiale afdækker.

På et tidspunkt i undersøgelsesforløbet fandt Hong ud af, at den statistiske behandling, som hidtil var blevet spørgeskemaerne om de illegale blade til del, var utilstrækkelig. De oplysninger, der fremlægges i *Besættelsestidens illegale bøger og blade. En bibliografi*, 1954 stemmer ikke overalt med de spørgeskemaer, de bygger på. En lang række uoverensstemmelser lader sig ikke forklare. Hong har derfor valgt helt at bygge på det oprindelige basismateriale. Da det imidlertid også rummer indre modsigelser, eftersom der bl.a. i en del tilfælde i 1948-skemaerne er diskrepans mellem de opgivne første og sidste oplag og totaloplaget, har Hong foretaget nyberegninger og er dermed nået til nye totaloplag, idet han så vidt muligt har søgt oplyst, om udgivelsesperioden har været afbrudt og har så korrigeret for det. Han er i alle tilfælde gået ud fra, at oplagene har været stigende og har rettet sine beregninger lineært ind efter slutoplaget. Ellers har han ikke kunnet skabe den månedlige bladstatistik, som har været hans mål. I de

tilfælde, hvor der foreligger 1945-skemaer, er det ikke nødvendigt at beregne de månedlige oplag. De er nemlig oplyst. Her er problemet i stedet, at der i visse tilfælde både er et 1945- og et 1948-skema for samme blad med oplysninger, der ikke stemmer overens. I nogle tilfælde afgivet af samme person. Også her har Hong måtte træffe en række valg for at få et brugbart statistisk materiale.

Der foreligger ikke et statistisk materiale for alle illegale blade, men dog de fleste af de betydelige. Hvordan de flere hundrede ikke omfattede blade vil påvirke konklusionerne, lader sig ikke let afgøre. I den tidlige periode, hvor antallet af blade var beskedent, kan blade, for hvilke der ikke foreligger statistik, påvirke resultatet betydeligt, mens konsekvenserne ikke nødvendigvis er så store for 1943 og de sidste besættelsesår.

Hong gør opmærksom på, at den bibliografiske usikkerhed er størst for DKP's publikationer (s. 18). Der er således ingen oplysninger om oplaget for hovedudgaven af *Land og Folk*. Hong ser det som udtryk for koldkrigssituationen, hvor både DKP's vilje til at give informationer og omgivelserns lyst til at kreditere partiet for dets indsats var begrænset. Sådan tror jeg ikke det forholder sig. Bibliografien er faktisk overordentlig oplysende for DKP-publikationernes vedkommende. Det viser sig bl.a. i de fyldige oplysninger om de mange *Land og Folk*-aflæggere. Havde kommunisterne ikke givet oplysninger, kunne dette slet ikke have ladet sig gøre. Sagen er snarere, at et par af bibliograferne ud over at have været aktive i modstandskampen også var knyttet til DKP og havde trukket på kontakter i partiet, da oplysningerne skulle skaffes. Det forklarer måske også det forhold, som Hong og andre, der beskæftiger sig med samlingen, har konstateret, at *Land og Folk*-aflæggere, der angiveligt skulle være produceret i forskellige byer, er ganske ens. Det er en teknisk umulighed. Bibliograferne har måske været lidt ivrige efter at dokumentere den kommunistiske bladaktivitet, og dette kan også gælde deres meddelere, hvorfor den kritiske bearbejdning af materialet ikke i alle tilfælde har slået til.

Man har ikke alene på grundlag af aflæggernes placering på lokalitet i Den illegale Samling kunnet afgøre, at aflæggeren også er produceret der. Det er der nu rådet bod på, men det var der ikke, da Hong benyttede samlingen. Denne tendens hos bibliograferne kan også have ført til enkelte andre bladgruppers indsats er blevet noget underspillet. En af konsekvenserne er, at det vil kræve efterprøvelse i hvert enkelt tilfælde for at afgøre, om f. eks. de kort over bladenes oprindelsessted henholdsvis august 1942 og august 1943, som Hong s.

166 og 226 publicerer, har dækning i materialet, det være sig bladene selv eller andre oplysninger. Han synes nemlig her alene at have støttet sig til 1954-bibliografiens oplysninger.

Den største usikkerhed omkring benyttelsen af spørgeskemaoplysningerne gør Hong ikke meget ud af. Det drejer sig om meddelernes evne til og mulighed for at give nogenlunde korrekte statistiske oplysninger om bladoplæg måned for måned. Det er i virkeligheden et kardinalpunkt. De statistiske månedsoplysninger blev systematisk indhentet i sommeren 1945. Da drejede det sig om forhold, der lå tilbage i 1943 eller tidligere. I betragtning af illegalitetens vilkår er det imponerende, hvis meddelerne kunne huske oplagene fra de første år måned for måned selv i runde tal. Skiftende bladredaktioner, arrestationer m.m. understreger kun dette. Det skønsmæssige burde være betonet mere, og usikkerhedsfaktorens størrelse være diskuteret. I 1948-skemaet blev der ikke længere spurgt efter de specifikke månedsoplæg, selv om bibliograferne manglede oplysningerne for mange blade. Det kan måske tages som udtryk for, at de var blevet klar over usikkerhedsmomentet.

Når Hong slutter sin gennemgang af „A Word About the Sources and Numbers Employed“ med at konkludere: „As should be clear by now, the figures used in this study, both individually and as a whole, and the results based on them, must be viewed as reasonable estimates, but *hardly* as hard and fast numbers“ (min udhævelse, JTL), så er usikkerhedsmomentet underspillet. Den grafiske fremlæggelse af de statistiske resultater og procentangivelser med indtil to decimaler er med til at danne indtrykket af hårde facts, som der næppe engang undtagelsesvis er grundlag for.

Skal vi holdes os til de „reasonable estimates“, må usikkerhedsfaktorens størrelse frem i lyset. Hvilken størrelsesorden taler vi om? Er den 10 % ?, 50 % ? eller mere eller mindre? Og hvordan er tendensen? Er der f. eks. en tendens til at overdrive oplagsstørrelsen. Hvordan ville man selv reagere i sommeren 1945, hvor der blev afholdt udstilling om „Det kæmpende Danmark“ og var befrielsesrus, og man så fik stukket et spørgeskema i hånden i al virakken og skulle sætte et tal på de blade, man havde været med til at producere i en kortere eller længere periode. Ville det ikke være menneskeligt forståeligt, hvis tallene blev afrundet pænt? Eller senere som den patriotiske litteratur vandt frem, at give modstandsbevægelsens betydning en tand til ved at sætte solide oplagstal på de illegale blade. Af hensyn til de døde kammerater var der i hvert tilfælde ingen grund til at underdrive. Det spørgsmål rejser

sig, om ikke der i begge skemaer blev stillet større krav til hukommelsen, end man med rimelighed kan forvente at få nogenlunde korrekte svar på. Den menneskelige hukommelse har sine grænser.² Det er måske at sætte ambitionen for højt at ville konstruere en pålidelig eller bare retningsgivende månedstatistik.

En af vejene til at kontrollere både spørgeskemaernes oplysninger og 1954-bibliografien er at gå til bladene selv. Det har Hong kun gjort i begrænset omfang. Han udnytter et udvalg af 78 blade udkommet før september 1943 i den mikrofilmudgave, som Det kongelige Bibliotek fik lavet i 1978 til sin indholdsanalyse af bladholdninger. Det vil sige, at den senere, ikke ubetydelige, bladtilvækst og nyordningen af samlingen ikke er kommet bogen til gode. Heller ikke den skarpere skelnen mellem bøger og flyveblade og løbesedler overfor bøger. Især væksten i registrerede løbesedler og flyveblade bidrager til forøgelse af den illegale bladaktivitets volumen i de tidlige år, selv om deres oplag ikke kendes. Det har Hong ikke taget højde for, heller ikke gennem inddragelsen af materialet fra Statsadvokaten for særlige Anliggender. De mange nu kendte og nye flyveblade fra de første besættelsesår er en reel berigelse af den illegale litteratur.

Hong udnytter en række af de beretninger, som er indsamlet fra deltagere i modstandskampen, også nogle udskrifter af båndinterviews i Den illegale Samling. Der er betydelige kildekritiske problemer forbundet med udnyttelse af beretningerne, men de kan være en af vejene til at ophæve spørgeskemaoplysningernes enerådende autoritative status, netop fordi disse ikke eller næsten ikke har kunnet konfronteres med andet materiale. Derfor kan man beklage, omend pg.a. omfanget forstå, at Hong ikke har benyttet det meget store beretningsmateriale, som Helge Tønnesen gennem årene har indsamlet især om det illegale bladarbejde. Det foreligger næsten kun som båndinterviews og er kun undtagelsesvis udskrevet. Af en eller anden grund henviser Hong end ikke til dette materiale, som den fremtidige forskning ikke kan komme uden om, dets skrøbelighed til trods.

Bogen er opbygget i seks kapitler, begyndende med en introduktion og et kapitel 2 om besættelseskonteksten og den officielle danske hold-

² Fra besættelsestidsforskningen (bl.a. Trommer, Kirchhoff) er det en velkendt praksis 15-20 år eller endnu længere efter begivenheden at udspørge datidige aktører om, hvad der skete på enkeltmøder, f.eks. under augustoprøret 1943. Det var imidlertid på baggrund af en indgående detailviden fra udspørgerens side.

ning til Tyskland fra 9. april 1940 til 5. maj 1945. Det sidste er bemærkelsesværdigt, da bogen i øvrigt slutter august 1943. Delafsnittene for tiden derefter kunne med fordel være udeladt. Kapitel 2 deler „okkupationspolitikken“ op i faser april 40-august 42, sept. 42-august 43, august 43-juli 44, august 44-maj 45, hvilket er af betydning for de senere afsnit, da det også er efter denne opdeling, at udviklingen af den illegale presse behandles i de øvrige fire kapitler. Opdelingen er med til sløre de udviklingslinier for pressen, som bogen i øvrigt indirekte fremlægger. Indtil oktober 1941 var der ingen organiseret illegal presse af betydning. Det var kommunisternes kriminalisering, der satte gang i bladvirksomheden. DKP havde behov for at komme til orde på anden vis efter at have fået de legale kanaler afskåret. Derfor ville det være indlysende med en faseopdeling, hvor tiden før og efter den organiserede illegale presses fremkomst oktober 1941 blev markeret.

Havde Hong valgt at lade enten den illegale presses skønnede oplagsmæssige udvikling være bestemmende, antallet af illegale udgaver eller antallet af illegale bladtitler havde der tegnet sig et lidt andet billede. Ved at kombinere fig. 41, 42 og 43 for tiden til august 1942 med fig. 59, 60 og 61 for tiden fra september 1942 til august 1943 kan læsere selv forsøge at rekonstruere et billede af udviklingen for hele perioden med den vanskelighed, at der ikke er anvendt samme grafiske fremstilling i begge sæt blokdiagrammer. Bruges det skønnede samlede oplagstal (fig. 42 og 59) som udtryk for den illegale presses udvikling og udbredelse, så begynder den markante stigning i januar 1942 og varer til juni samme år, hvor den stabiliserer sig i den følgende måned for at tag et spring frem fra juli til august (ikke august til september!), hvorpå den med enkelte udsving stabiliserer sig igen frem til februar 1943, da månedsoplaget ryger op fra 100.000 eks. til over 140.000 eks. Efter et lille fald stiger det derpå svagt frem til og med juli 1943, hvorpå det i august tager en dramatisk vækst fra et oplag på under 250.000 til et oplag på knapt 400.000 eks.

Det er en indbygget tese hos Hong med den valgte faseopdeling, at der er en direkte og lineær sammenhæng mellem den illegale presseaktivitet og kritiske faser i okkupationspolitikken i perioden før august 1943. Det bekræfter hans statistikker kun delvis. Interne organisatoriske og tekniske forhold i den illegale bladverden spillede også en betydelig rolle. Ud fra den af Hong skønnede oplagsudvikling er en faseopdeling oktober 41-august 42, august 42-februar 1943, februar 43-august 43 mere indlysende. Imidlertid skal der på grund af den generelle usikkerhed og mangelfuldt materialegrundlag for de første år ikke til-

lægges tabel 41 og den angivne udvikling frem til august 1942 nogen reel betydning.

Fasedelingen ved februar 1943 (måneden før valget) understøttes yderligere af en anden af Hongs teser, nemlig at landet i teorien skulle være dækket næsten helt af den illegale presse på det tidspunkt. Han går ud fra den ofte i samtiden benyttede antagelse, at der var 20 læsere pr. kopi af et illegalt blad. I februar 1943 var der med den skønnede statistik et illegalt blad til rådighed for hver dansker over 14 år om måneden. Hong skynder sig selv at gøre opmærksom på, at de oppositionelle kredse læste flere blade om måneden, mens omvendt det var småt med den illegale presse på landet. Yderligere gør han opmærksom på, at antallet af læsere pr. nummer faldt i den senere del af besættelsen i takt med, at den illegale presse blev mere udbredt (s. 217). Dette kan suppleres yderligere, men jeg skal indskrænke mig til at gøre opmærksom på, at udbredelsen til enhver tid er mere afhængig af konteksten end en matematisk ratio. DKP kunne f. eks. have udsendt det tidobbelte eller endnu flere illegale blade i efteråret 1941 uden at finde større udbredelse for dem uden for sit eget miljø. Var de anonyme modtagere stemt for samarbejdspolitikken, ville de kriminaliserede kommunisters ulovlige skrifter ikke gå fra hånd til hånd, men blive smidt væk, måske endda ulæste, eller overgivet til myndighederne. Der kan i dag sammenlignes med diverse religiøse sekter, som uopfordret smider skrifter ind ad folks dørsprækker. I mange tilfælde ryger de i papirkurven ulæste, så snart afsenderen er bekendt. Budskabet bliver ikke modtaget og der er måske ikke engang en læser pr. skrift. Dette afhænger naturligvis af, hvilke boligområder og miljøer, det uddeles i.

Det er fortjenstfuldt, at Hong har forsøgt at gå mere i dybden med den illegale presses volumen måned for måned indtil august 1943, end det hidtil er sket. Når han i den grad er slået ind på at tage et skønnet statistisk udgangspunkt, kunne det have været nærliggende også at drage den sidste konsekvens: Ud over oplag, titler og udgaver at se på antallet af sider og spalter i den enkelte udgivelse for dermed at opnå et overblik over den samlede tekstmasse, der blev produceret fra måned til måned. Opgaven ville være særdeles omfattende og måske bekræfte det billede, at der blev skrevet og publiceret mere pr. enkelt-nummer i august 1943 end et år tidligere, ligesom der generelt i det sidste besættelsesår både var meget større oplagstal og tekstmasse pr. nummer.

Hong har også søgt at danne sig et skøn over udviklingen i den ille-

gale presses politiske tilhørsforhold. Igennem en række figurer 44, 45, 62-67 demonstreres det, hvordan den kommunistiske presse fra at have været totalt dominerende i oktober 1941 i august 1943 kun er en af omtrent tre lige store blokke. Tilkommet er *Frit Danmark*, som tildels var barn af DKP selv, og så en lang række borgerlige og upolitiske blade som de to nye blokke. Gennem sin deltagelse i *Frit Danmark* havde DKP dog fortsat bevaret en betydelig indflydelse. På trods af usikkerhed omkring detaljer i udviklingsforløbet og en helt unødvendig brug af procentangivelser med to decimaler for bl.a. at vise væksten i den ikke-kommunistiske presse (s. 220, 223), er hovedlinien overbevisende tegnet, omend den ikke er overraskende og ny.

Den illegale kommunistiske presses fremtrædende stilling bekræftes også af antallet af sager hos Statsadvokaten for særlige Anliggender, idet det dog må påregnes, at der blev gjort mere ud af at efterforske kommunistisk bladarbejde end andet bladarbejde. Politiet fortsatte nemlig tendensen fra 1930'erne med at vie kommunisterne særlig opmærksomhed. I samklang med den officielle politik blev der også gjort ihærdige anstrengelser for bl.a. i juli 1941 at finde nogle graffitimalere i en politiindsats helt ude af forhold til den begåede forseelse (s. 101), og senere efter grundlovsbruddet mod DKP fulgte politiet det op med at foretage f. eks. ransagninger uden dommerkendelse (s. 142). Disse forhold er dokumenteret ud fra anklagemyndighedens eget materiale og hviler ikke på de forulempedes beretninger.

Før Hong konkluderer om den illegale presses betydning frem til august 1943, føjer han en punktanalyse af indholdet i bladene til den kvantitative udredning. Her vil det i sagens natur være muligt at nå langt videre på grundlag af det til rådighed stående materiale, men for Hong tjener punktanalysen sit formål. Han beskæftiger sig med den illegale presses forhold til anvendelse af sabotage, marts-valget 1943, skabelsen af fjendebilleder som „tyskerpiger“, værnemagere og landsforrædere, det være sig nazister eller SS-frivillige. Der er ikke fuld enighed de forskellige blade imellem, f. eks. i forhold til anvendelse af sabotage og om indstillingen til martsvalget, men de var fælles om at vende hadet mod bestemte grupper og personer i samfundet, og påvirkningen af opinionen skete gennem fremkaldelsen af simple og stærke følelser. Den illegale presse var sort-hvid i hele sin optik og udhængningerne af navngivne enkeltpersoner havde karakter af domfældelse uden rettergang. Hong indføjer, at Frihedsrådet senere var imod de mange udhængninger i pressen (s. 145), men for den omhandlede periode var de reglen og ikke undtagelsen. Var trykteknik-

ken i mange tilfælde primitiv, for først gradvist at blive mere professionel, så var den journalistiske tilgangsvinkel rå. Hvor den legale presse lagde låg på, tog den illegale presse låget af og appellerede til de følelser og stemninger, som mobiliserede til had og modstand.

Hong slutter af med augustoprøret 1943. Han giver ikke den illegale presse eneæren for den tilspidsede situation, men drager nogle mere forsigtige og bredere konklusioner i lyset af det formål, der var sat for bogen. For det første ser han den illegale presses fremvækst i et direkte forhold til den legale presses gradvise kompromittering. Bånd og restriktioner på den legale presse, gav den illegale presse det rum, den kunne udfolde sig i. Den indfrie et behov hos opinionen. Den illegale presse kunne skrive om de emner, som folk gerne ville have besked om og som de vidste, at den legale presse var udelukket fra at beskæftige sig med. Den blev dagsordenssættende. Den illegale presse skrev om og mod den officielle samarbejdspolitik, hvor det ellers ikke var muligt at ytre en anden mening. Den illegale presse fremmede en demokratisk proces, som var uønsket af den danske regering. Denne proces modstod både bagvaskelse fra regeringen og politifølgelse. Den illegale presse udpegede fælles fjendebilleder, skabte forbindelse mellem ligesindede og viste omverdenen, at der i det hele taget var en modstandsbevægelse. Den illegale presse var selve modstandsbevægelsens stemme.

Nogen mere konkret og definitiv afvejning af den illegale presses betydning i forhold til f. eks. aflytning af udenlandsk radio og viden om krigens almindelige gang inddrager Hong sig ikke på. I stedet refererer han til de resultater, som Hans Kirchhoff nåede til i sine arbejder med augustoprøret. De drejer sig imidlertid om en særlig tilspidsset situation og lader sig ikke uden videre generalisere.

Hongs kendskab til besættelsestidslitteraturen er indgående, og han undgår stort set de misforståelser af enkeltforhold, som ligger snublende nær for den, som ikke er vokset op med dansk historie fra folkeskolen og videre i uddannelsessystemet. Tillige er der en række præcise iagttagelser og præciseringer i forhold til den allerede foreliggende forskning. Hæstrups pionerforskning må ikke overraskende holde for. Hong understreger mere end den hidtidige forskning den illegale presses funktion som skaber af konkrete fjendebilleder: Der skulle navn og ansigt på tyskerne og deres danske medløbere. En Scavenius blev f. eks. næsten alene hængt ud og legemliggjorde en samarbejdspolitik, som han delte med den øvrige samlingsregering. Et særsyn er det, at der ofres plads på den lille trokistiske fløj i mod-

standsbevægelsen på linie med andre. I flere tilfælde er Hong i sine formuleringer fri af de dogmer eller indpakninger, visse besættelsestidsforeteelser fortsat omgives med herhjemme. Han har således en rammende karakteristik af fup-valget i marts 1943, hvor partierne omkring samlingsregeringen ikke ville stilles til regnskab for den politik, de selv førte (s. 195-200). En lang række detailoplysninger og centrale konstateringer er blevet henlagt til noterne, hvis omfang af den grund er blevet større end strengt nødvendigt. F. eks. skal vi til note 99 side 238 for at få at vide, at sabotagen aldrig var rettet mod Danmarks primære bidrag til tysk krigsøkonomi, nemlig landbrugsproduktionen. Den og en række lignende oplysninger burde have været indført i hovedteksten, da de ikke kun drejer sig om viden, som skal føre den udenlandske læser à jour med den tids danske historie. Det er også noget mange danske læsere fortrænger.

Bogen er skrevet ind i en dansk forskningssammenhæng. Det sker på et kvalificeret grundlag. Beskæftigelsen med den illegale presse har herefter fået et nyt udgangspunkt, og nok maner bogens statistiske grundlag til meget stor forsigtighed, ligesom konklusioner og udviklingslinier kan anfægtes, men anfægtes kan det ikke, at Hong frem for nogen har problematiseret den illegale bibliografi fra 1954, som dansk forskning så længe har ladet sig nøje med. Så selv om Hong ikke med den foreliggende bog har skrevet den definitive studie om den illegale presse før august 1943, så har han med sin dristighed i synsmåder og sine anderledes indgangsvinkler pustet inspirerende nyt liv i denne side af den besættelsestidshistorie, som altfor mange tror er færdigbe-
arbejdet.

John T. Lauridsen